

УДК: 159.923.2:141.319.8

DOI: 10.35254/bsu/2023.66.10

*Карабаева С.**Улуттук илимдер академиясы*

ИНСАН СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ТЕОРИЯЛАРДАГЫ ОЙ ЖҮГҮРТҮҮНҮН ПРЕДМЕТИ КАТАРЫ

Кыскача маазмуну

Макалада инсан социалдык-экономикалык теорияларда ой жүгүртүүнүн предмети катары каралып, бул кубулуш көптөгөн социалдык-экономикалык, философиялык жана психологиялык илимдердин кесилишинде турган дисциплиналар аралык мүнөзгө ээ экендиги белгиленген. Жалпысынан инсанга болгон бардык аныктамалар жана мамилелер кандайдыр бир жол аркылуу анын маңызы жана өнүгүшү боюнча эки карама-каршы көз караш менен шартталган. Айрымдардын пикири боюнча, ар бир инсан өзүнүн тубаса сапаттарына, жөндөмүнө жараша калыптанат жана өнүгөт, ал эми социалдык чөйрө багынуучу ролду ойнойт. Башка көз караштын өкүлдөрү тигил же бул түрдө инсандын тубаса касиеттерин жана жөндөмдүүлүктөрүн этибарга албай, инсандык коомдук өз ара аракеттенүүнүн жүрүшүндө толук калыптанган продукт деген көз карашты карманышат. Жыйынтыктап айтканда, мындай деген тыянак чыгарылат, философия адамды өзүнүн дүйнөдөгү ээлеген өнүтүнүн көз карашынан алганда руханийликке түз жана кыйыр байланышы бар ишмердүүлүктүн, таанып-билүүнүн жана чыгармачылыктын субъектиси катары карайт.

Түйүндүү сөздөр: инсан, социалдык-экономикалык теория, коом, баалуулук, турмуштук позиция, фактор, категория, концепция, диапазон, коомдук мамилелер, философиялык илимдер.

*Карабаева С.**НАН КР*

ЛИЧНОСТЬ КАК ПРЕДМЕТ ОСМЫСЛЕНИЯ В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ТЕОРИЯХ

Аннотация

В статье личность рассматривается как предмет осмысления в социально-экономических теориях, отмечается, что данный феномен носит междисциплинарный характер, находясь на стыке многих социально-экономических, философских, психологических наук. Автор отмечает, что в целом все определения и отношения к личности так или иначе обусловлены двумя противоположными взглядами на ее сущность и развитие. По мнению одних, каждый индивид формируется и развивается в соответствии со своими врожденными качествами и способностями, а социальная среда играет подчиненную роль. Представители другой точки зрения так или иначе игнорируют врожденные качества и способности человека и придерживаются точки зрения, что личность есть вполне сформировавшийся продукт в процессе социального взаимодействия. В заключении приводится вывод о том, что философия рассматривает человека как субъекта деятельности, познания и творчества, что прямо и косвенно связано с его духовностью.

Ключевые слова: личность, социально-экономическая теория, общество, ценность, жизненная позиция, категория, концепция, диапазон, общественные отношения, философские науки.

Karabaeva S.

National Academy of Sciences of the KR

PERSONALITY AS A SUBJECT OF REFLECTION IN SOCIO-ECONOMIC THEORIES

Abstract

The article examines personality as a subject of understanding in socio-economic theories; it is noted that this phenomenon is interdisciplinary in nature, being at the intersection of many socio-economic, philosophical, and psychological sciences. The author notes that in general, all definitions and attitudes towards personality are in one way or another conditioned by two opposing views on its essence and development. According to some, each individual is formed and develops in accordance with his innate qualities and abilities, and the social environment plays a subordinate role. Representatives of another point of view one way or another ignore the innate qualities and abilities of a person and adhere to the point of view that personality is a fully formed product in the process of social interaction. In conclusion, it is concluded that philosophy considers a person as a subject of activity, cognition and creativity, which is directly and indirectly related to his spirituality.

Keywords: personality, socio-economic theory, society, value, life position, factor, category, concept, range, social relations, philosophical sciences.

Заманбап коомдогу инсандык маселелер баарлашуунун жетишсиздиги, маалыматтуулуктун көптүгү, социалдашуу процессинин бузулушу, коомдук жүрүм-турум ченемдерине каршы келүү жана ар бир адамдын алдына “заманбап көп кырлуу дүйнөдө адамдын жашоо кечирүүсү жөнүндө Мен киммин? Мен кайда барам? деген суроону күн тартибине мурдагыдан да көбүрөөк коюп жаткандыгы” [1, 65-б.] сыяктуу көйгөйлөр менен байланыштуу. Ошондуктан ар кандай социалдык-экономикалык теорияларда инсан проблемасын кароо зарылчылыгы келип чыгат.

Ар кандай социалдык-экономикалык теориялардын алкагында инсан сыяктуу көп кырдуу жана талаштуу категорияны түшүнүүгө аракет кылуудан мурун, инсан катары гуманитардык илимдердин көбүнүн изилдөө объектиси болуп санала тургандыгын, алардын ар бири аны өз бурчу-

нан карап, ар түрдүү көз карашта экенин белгилей кетүү керек, жалпылаштыруу даражасын жана ошого жараша өзүнүн конкреттүү корутундуларын алат. Ошондой эле философиянын, психологиянын жана социологиянын анализинин объектиси болуп саналат. Философия инсанды ишмердүүлүктүн, таанып-билүүнүн жана чыгармачылыктын субъектиси катары дүйнөдөгү өнүтүнүн көз карашынан карайт. Албетте, акыркысы, б.а. чыгармачылык менен түз жана кыйыр байланышы бар. Мисалы, философиялык сөздүктө инсан – «Адамдын аң-сезиминин жана ишмердүүлүгүнүн индивидуалдык өзгөчөлүктөрү менен туюнтулган интеллектуалдык, социалдык-маданий жана моралдык-эрттүү сапаттарынын динамикалык, салыштырмалуу туруктуу интегралдык системасы» [1. б.289]. Психология инсанды психикалык процесстердин, касиеттердин

жана мамилелердин: темпераменттин, мүнөздүн, жөндөмдүүлүктөрдүн, эрктүү сапаттардын ж.б. туруктуу бүтүндүгү катары изилдейт: инсандык – «адамдын индивидуалдуулугун түзгөн туруктуу психологиялык сапаттарынын жыйындысын билдирген» түшүнүк [2].

Социологиялык мамиле социалдык типтүү өзгөчөлүктөргө, инсандык сапаттарга талдоо жүргүзүүгө багытталган. Жеке инсанды изилдөөдөгү социологиялык мамиленин негизги маселеси инсандын калыптануу процесси жана анын керектөөлөрүн социалдык жамааттардын иштеши жана өнүгүшү менен ажырагыс байланышта өнүктүрүү, инсан менен коомдун табигый байланышын изилдөө менен байланышкан, индивид жана топ, инсандын коомдук жүрүм-турумун жана өзүн-өзү жөнгө салуу болуп саналат. Белгилүү бир практикалык кызыкчылыктарга жана муктаждыктарга багытталган инсанды изилдөөнүн социологиялык багыты инсандык теориялардын таасирдүү санын камтыйт, алар көбүнчө негизги методологиялык көрсөтмөлөрү жана корутундулары менен бири-биринен айырмаланышат. Мындан тышкары, теориялык ой жүгүртүүнүн бул үч чөйрөсү тең, тагыраак айтканда, инсан маселесине байланыштуу, бири-бири менен ушунчалык тыгыз чырмалышкандыктан, инсанды түшүнүүнүн философиялык, психологиялык жана социологиялык тажрыйбасынын ортосунда так чек коюуга көп учурда мүмкүн эмес. Демек, инсан кандай гана планда жана кандайча түшүнүлбөсүн, ага өз алдынчалулук, белгилүү бир деңгээлде коомдон болгон көз карандысыздык, коомго каршы турууга жөндөмдүү келет. Жеке өз алдынчалык өзүнө үстөмдүк кылуу жөндөмдүүлүгү менен байланышкан, ал өз кезегинде, инсандын өзүн-өзү андоосу бар экендигин билдирет, б.а. жөн гана аң-сезим, ой жүгүртүү жана эрк эмес, интроспекция, өзүн-өзү сыйлоо, өзүн өзү башкара билүү саналат. Инсандын өзүн-

өзү андоосу турмуштук позицияга айланат. Турмуш позициясы – инсандын дүйнө таанымына, коомдук баалуулуктарына, идеалдарына жана нормаларына, аракетке болгон даярдыгына негизделген жүрүм-турум принциби.

Инсан – бул эки башка ойчул тарабынан, ал эле эмес бир эле гуманитардык дисциплинанын ичинде сейрек чечмеленүүчү кубулуштардын бири. Бирок, жалпысынан инсанга болгон бардык аныктамалар жана мамилелер кандайдыр бир жол менен анын маңызы жана өнүгүшү боюнча эки карама-каршы көз караш менен шартталган. Айрымдардын пикири боюнча, ар бир инсан өзүнүн тубаса сапаттарына, жөндөмүнө жараша калыптанат жана өнүгөт, ал эми социалдык чөйрө багынуучу ролду ойнойт. Башка көз караштын өкүлдөрү тигил же бул түрдө инсандын тубаса касиеттерин жана жөндөмдүүлүктөрүн этибарга албай, инсандык коомдук өз ара аракеттенүүнүн жүрүшүндө толук калыптанган продукт деген көз карашты кармагышат.

Бизге кызыктырган үч компонентке, инсанды калыптандыруучу факторлорго кандайдыр бир деңгээлде таасир эткен (же, тескерисинче, этибарга албаган) инсандын эң маанилүү, биздин оюбузча концепцияларына жалпысынан токтоло кетели, алар: социалдык, экономикалык жана руханий.

Алгач атактуу психолог Г.Олпорт - инсан психологиясынын негиздөөчүлөрүнүн бири, инсандык сапаттар теориясынын автору, бир убакта элүүдөн ашык аныктамаларды берип, аларды формалдуу критерийлер боюнча бир нече категорияга бөлгөндүгүн белгилейбиз. Инсандын биосоциалдык жана биофизикалык аныктамаларын ажыратып, интегралдык, регулятивдик, “эссенциалдык” же субстанционалдык аныктамаларды ж.б.у.с. берген. Г.Олпорт өзүнүн жалпылоочу интерпретациялык концепциясын сунуш кылган, ага ылайык инсан объективдүү нерсе же

объективдүү реалдуулук болуп саналат жана анын артында адамдын иш-аракеттери жана иштери турат. Бул объективдүү "бир нерсе" психофизикалык система. «Инсандык, - деп белгилеген Г.Олпорт, - анын мүнөздүү жүрүм-турумун жана ой жүгүртүүсүн аныктоочу инсандын ичиндеги ошол психофизикалык системалардын динамикалык уюму» [3, 273-б.].

Психоанализдин негиздөөчүсү З.Фрейд инсандын биосоциалдык аныктамасын сунуш кылган, ага ылайык инсан – бул ишмердүүлүгү тубаса жыныстык каалоолор менен шартталган жандык. З.Фрейддин жолун жолдоочу К. Юнг инсанды жалпы тарыхтын продуктусу жана сыйымдуулугу катары караган, анын аркасында адам жамааттык аң-сезимсиздик аркылуу өзүнүн өткөнүн түшүнөт. Бирок психоаналитикалык агымдын башка өкүлдөрү, мисалы, Э.Фромм, К.Хорни, А.Адлер, Г.Салливан жана башкалар инсанды социалдык-психологиялык жандык катары карап, психоанализдин бийлик өкүлдөрүнүн пикирлерине кошулушкан эмес. Бул З.Фрейддин адамдын жүрүм-туруму тубаса инстинкттер тарабынан башкарылат деген идеясына, ал эми К.Юнгдун адам тубаса архетиптерге жетектелет деген ишенимине карама-каршы келген. А.Адлер эсептегендей, адам адегенде коомдук жандык болуу менен бир жана өз алдынча ырааттуу бүтүндүк катары аракеттенет, жеткилеңдикке жана чыгармачылыкка умтулат, б.а. андагы руханий элементти баса белгилеген.

Белгилей кетүүчү нерсе, инсандын маселелерин изилдөөдө маданий, натуралисттик, психологиялык жана башка ыкмалар да бар, ошол эле учурда социологиялык концепциялар өзгөчө мааниге ээ, бул социологиянын аталган көйгөйлөргө өзгөчө кызыгуусу жана салыштырмалуу так аныкталышы менен социалдык реалдуулукта аны менен байланышкан кубулуштун табияты, маңызы жана орду шартталган. Социологиядагы адам маселелери-

нин өнүгүшүнүн диапозону жана мүнөзү жетишээрлик кенен жана ар түрдүү жана биринчи кезекте бул коомдук иш-аракет теориясы, анын негиздөөчүлөрүнүн бири, белгилүү немец социологу, философу, тарыхчысы жана саясий экономист М.Вебер экономикалык турмушту коомдун ажырагыс бөлүгү катары анын башка бөлүктөрүнө, өзгөчө саясат, укук, дин менен тыгыз байланышта караган. Коомдук кубулуштарды талдоодо М.Вебер методологиялык жактан реалдуулукту логикалык ырааттуулукта жана рационалдуу тууралыкта чагылдырган идеалдуу тип түшүнүгүнөн чыккан. М.Вебер экономикалык жүрүм-турумдун салттуу жана максатка багытталган эки идеалдуу-типтүү багытын бөлүп көрсөткөн. М.Вебердин экономикалык социологиясынын негизги идеясы – экономикалык эффективдүүлүккө жана экономикалык чөйрөдө оптималдуу жүрүм-турумга жетишүүгө мүмкүндүк берген экономикалык рационалдуулук идеясы саналат. М.Вебер капиталисттик коомдун экономикасына ар тараптуу анализ берген. «Протестантская этика и дух капитализма» аттуу фундаменталдык эмгегинде ал протестанттык ишенимдердин этикалык кодекси менен капиталисттик экономиканы башкаруу рухунун жана жашоо образынын ортосундагы байланышка өзгөчө көңүл бурган. Анын пикири боюнча протестантизм капиталисттик экономиканын калыптанышына түрткү болгон.

Белгилей кетүүчү нерсе, эгерде социологиялык теориялар адегенде академиялык мүнөзгө ээ болсо, убакыттын өтүшү менен алар белгилүү практикалык максаттарга баш ийүү менен прикладдык мүнөзгө ээ боло баштаган, бул алардын башка илимий дисциплиналардагы концепциялардан артыкчылыгы, кандайдыр бир кемчилиги да болгон. Инсандын калыптануу маселелерин изилдөөдө өз маңызы боюнча изилдөөчүлөрдү инсандын маселелерин толук жана терең ачып бере турган универсалдуу, глобалдуу инсан

теориясын түзүү мүмкүнчүлүгүнөн социологиялык профилден ажыраткан. Ал чындыгында философиялык принциптердин, теориялардын жана мамилелердин негизги айырмалоочу белгиси болуп саналат. Жалпылоонун жана ошого жараша абстракциянын жогорку даражасы инсан жөнүндөгү философиялык концепциялардын айырмалоочу белгиси болуп саналат. Албетте, жалпылоонун көрсөтүлгөн жана абстракциянын тиешелүү даражасы өз алдынча максат, кандайдыр бир так, ачык-айкын критерийлер менен эмес, аныкталуучу философиялык ой жүгүртүүнүн өзгөчө стилинин өзгөчөлүгү гана болуп саналат, формалдуу түрдө алар жок, бирок субъективдик-интуитивдик деңгээлде алар бар.

Инсандын маселелери боюнча социологиянын көптөгөн көз караштары жана пикирлери сөзсүз түрдө философия илиминин чегинде иштелип чыккан көз караштар менен кесилишет жана дал келет. Демек, марксисттик инсан теориясын, М.Вебердин инсан теориясы сыяктуу эле, принципиалдуу түрдө социалдык теориялардын алгачкы сортторунун бири катары кароого болот, ал ой жүгүртүүнүн объектисин гана эмес, мамилелерди жана практикалык багыттарды да билдирет. К.Маркс бул темада бардык айкындуулук менен айткан; философтор, деп белгилеген ал, «дүйнөнү ар кандай жолдор менен гана түшүндүрүшкөн, бирок кеп аны өзгөртүүдө турат» [4, 4-б.].

Инсандын марксисттик теориясы адамдын ишмердүүлүгүнүн ар түрдүү формаларын өнүктүрүүдө анын активдүүлүгүн эске алуу менен адамдын инсанынын калыптанышынын субъективдүү-активдүү мүнөзүнөн келип чыгат. Бул теорияда социологиянын гуманисттик багытына кошкон негизги салымы инсандын бир жактуу өнүгүүсүнүн фактору болуп саналган цивилизациянын ар кандай этаптарында адамдын ишмердүүлүгүнүн айрым формаларынан ажыратуу концепциясы бол-

гон. Маркстын көз карашы боюнча коомдук өнүгүүнүн субъекттери болуп бир нече деңгээлдеги коомдук формациялар: адамзат, таптар, улуттар, мамлекет, үй-бүлө жана жеке адам саналат. Ошону менен бирге инсанды марксисттик социологиялык изилдөөлөрдүн башталгыч чекити адамдын индивидуалдык мүнөздөмөлөрү эмес, ал кирген коомдук система жана анда ал аткарган коомдук функциялар, ролдор болуп саналат. Адамдардын ортосундагы социалдык, баарынан мурда экономикалык мамилелерди талдап, К.Маркс аларга адамдар «жеке адам катары эмес, бир таптын мүчөсү катары катышат» деген жыйынтыкка келген [4, 76-б.] жана «айрым социалдык ролдор жалпы адамдын өз алдынчалуулугунан келип чыкпайт» [4, с.78.], бирок коомдун социалдык түзүлүшү менен аныкталат, ал эми «адамдын маңызы» «инсанга мүнөздүү абстрактуу» эмес, «бардык коомдук мамилелердин жыйындысы» болуп саналат [2, 3-б.].

Инсанды калыптандыруудагы коомдук карым-катнаштардын ролун анын касиеттеринин жеке өзгөчөлүктөрүнө зыян келтирип, абсолютташтыруу К.Маркстын каршылаштарына адам жөнүндөгү марксисттик концепция баарынан мурда, инсанды тануу менен мүнөздөлөт деп ырастоого негиз берди. Ошентип, орустун диний философу С.Булгаков «Тарыхты социологиялык чечмелөө шылтоосу менен инсанды теориялык жактан тоготпоо, инсан маселесин жоюу Маркска адаттан тышкаркы мүнөздүү» деп белгилеген. Ал үчүн жеке маселе, адам инсанынын абсолюттук ажырагыс өзөгү, анын бүтүн табияты жок. Маркс социологиядагы индивидуалдыкты, башкача айтканда, анда чындап аралашууну гана эмес, ошондой эле толук аралашпаганды да толугу менен аралаштырып жиберген жана анын бул өзгөчөлүгү, демекчи, «тарыхтын экономикалык түшүнүгүнүн» тайманбас жана жалпылоочу концепцияларын түзүүгө көмөктөшкөн, ”, мында сөөк коюу ыры жеке

адамга, жалпы эле жеке чыгармачылыкка ырдалат» [5, 53-б.]. «Маркстын көз карашы үчүн, - деп белгилеген С.Булгаков, - адамдар социологиялык топторго түзүлөт жана бул топтор кооз жана табигый түрдө регулярдуу геометриялык фигураларды түзүшөт, социологиялык элементтердин бул өлчөмдүү кыймылынан башка тарыхта эч нерсе болбойт жана бул жеке адамга байланыштуу көйгөйлөрдү жана тынчсызданууларды жок кылуу, ашыкча абстракттуулук, марксизмдин негизги өзгөчөлүгү болуп саналат» [5, 54-б.].

Марксисттик концепция инсандын аңсезимин калыптандырууда социалдык чөйрө чечүүчү мааниге ээ экендигин баса белгилеп, коомдук мамилелерди жана адамдын өз алдынчалуулугун ажырагыс байланыштырып турат. «Адам, - деп жазган Ф. Энгельс, - эгерде анын негизи эмпирикалык адам болбосо, ар дайым көрүнбөгөн фигура бойдон кала берет. Бир сөз менен айтканда, эмпиризмден жана материализмден чыгышыбыз керек, эгерде биз идеяларыбыздын, атап айтканда, биздин «адамдын» реалдуу нерсе болушун кааласак, анда универсалдуу нерсени өзүнөн же Гегелдей эч нерседен эмес, жеке адамдан чыгарышыбыз керек». [6, 12-б.].

К. Маркстын инсан маселесин түшүнүүсү, ошондой эле эң маанилүү социалдык маселелерди түшүнүү тарыхты материалисттик түшүнүү принцибине негизделген. Бул тууралуу К.Маркс менен Ф.Энгельс мындай деп жазышкан: «Германиянын философиясынан түз айырмаланып, асмандан жерге түшүп, бул жерде биз жерден асманга көтөрүлөбүз, б.а. биз элдин айтканынан, элестеткенинен баштабайбыз, - биз сөз менен гана бар, ой жүгүрткөн, элестеткен, эл өкүлү болгон адамдардан, алардан чыныгы адамдарга келүү үчүн баштабайбыз; биз үчүн чыныгы жигердүү адамдар баштапкы чекит болуп саналат жана алардын реалдуу турмуштук процессинен биз да бул жашоо

процессинин идеялык ой жүгүртүүлөрүнүн жана жаңырыктарынын өнүгүшүнө тыянак чыгарабыз» [4, 25-б.].

Ошентип, К. Маркс менен Ф. Энгельс адамдардын өз ара мамилелеринин таптык мүнөзүн баса белгилешет, алардын пикири боюнча, өндүргүч күчтөрдүн өнүгүшүнө таянып, бул күчтөр инсандын коомдогу ролун аныктайт деп ырасташкан. К.Маркс жана Ф.Энгельс коомдук чындыкты ушундай түшүнүүгө таянып, «адамдар кандай жагдай түзсө, жагдай да адамдарды ошондой даражада жаратат» деп жазышкан [4, 37-б.]. Ар бир «муун» деп баса белгилеген К.Маркс жана Ф.Энгельс, «бир жагынан, таптакыр өзгөргөн шарттарда өзүнүн тукум кууп өткөн ишмердүүлүгүн улантат, экинчи жагынан, таптакыр өзгөргөн ишмердүүлүк аркылуу эски шарттарды өзгөртөт» [4, 45-б.].

Ошентип, илимий макалабыздын сонунда белгилей кетүүчү нерсе, инсан көпчүлүк гуманитардык илимдердин изилдөө объектиси болуп саналат, алардын ар бири аны ар кандай деңгээлдеги жалпылоо менен өз өнүгүнөн карап, ошого жараша өзүнүн конкреттүү корутундуларын алат. Ошондой эле философиянын, психологиянын жана социологиянын анализинин объектиси болуп саналат. Философия адамды өзүнүн дүйнөдөгү ээлеген өнүгүнүн көз карашынан алганда руханийликке түз жана кыйыр байланышы бар ишмердүүлүктүн, таанып-билүүнүн жана чыгармачылыктын субъектиси катары карайт. Теориялык ой жүгүртүүнүн бул үч чөйрөсү тең, тагыраак айтканда, инсан маселесине байланыштуу бири-бири менен ушунчалык тыгыз чырмалышкандыктан, инсанды түшүнүүнүн философиялык, психологиялык жана социологиялык тажрыйбасынын ортосунда так чек коюу көп учурда мүмкүн эмес.

Социалдык-философиялык теориялардын бири – адамдын ишмердүүлүгүнүн ар түрдүү формаларын өнүктүрүүдө анын активдүүлүгүн эске алуу менен адамдын

инсанынын калыптанышынын субъективдүү-активдүү мүнөзүнөн келип чыккан марксистик инсан теориясы саналат. Социологиянын гуманисттик багытына кошкон негизги салымы бул теорияда цивилизациянын ар кандай этаптарында инсанды адамдын ишмердүүлүгүнүн айрым

формаларынан алыстатуу концепциясы болгон. Инсан жөнүндөгү марксистик социологиялык изилдөөлөрдүн башталгыч чекити адамдын жекелик өзгөчөлүктөрү эмес, ал кирген коомдук система жана анда ал аткарган коомдук функциялар, ролдор болуп саналат.

Адабияттар

1. Ботоканова Г.Т., Алыбаев А.Ш. Традиционные знания как фактор сохранения устойчивости общества. Ботоканова Г.Т. // Вестник Бишкекского государственного университета им. К. Карасаева, 2023. - №3 (65). - С.28-35.
2. Философский словарь. Под ред. И.Т. Фролова. – М.: Республика, 2001. – 719 с.
3. Словарь основных психологических понятий. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.s-vfu.ru/universitet/rukovodstvo-i-truktura/instituty/pi/ums/kpp/NO/slovar.pdf> (дата обращения 07.01.24.)
4. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности (основные положения, исследования и применение) / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб., 1997. – 402 с.
5. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. / К. Маркс, Ф. Энгельс. - Издание второе. – Т. 3. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. – 629 с.
6. Булгаков С.Н. Карл Маркс как религиозный тип. (Его отношение к религии человека Фейербаха.) / С.Н. Булгаков. - В кн.: Два Града. Исследование о природе общественных идеалов. – СПб.: Изд-во РГХИ, 1997. – 349 с.
7. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. / К. Маркс, Ф. Энгельс. - Издание второе (Энгельс Ф. Письмо К. Марксу, 19 ноября 1844 г.) – Т. 27. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1962. – 695 с.